

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΑΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

† Heinrich Rickert Τακτ.Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Ernst Hoffman τέως Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich
Frank.—Guido Calogero Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας.—
Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς
Ἀμερικῆς.—Κ. Τριανταφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν
Ἀθηνῶν.—August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Breslau.—Μιχ.
Τσαμαδός.—Franz Boehm ἐκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Ἰωάν. Θεο-
δωρακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΩΝ 41

1939

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Υ Π Ο

Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

(Συνέχεια από τὸ προηγούμενο τεύχος)

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄.

Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

Ὅπως κάθε φιλοσοφικὸ πρόβλημα ὁμοία καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ συλλάβωμε μ' ἓνα γενικὸ ὄρισμό. Ἡ οὐσία ἑνὸς προβλήματος ἔρχεται στὸ φῶς μόνον μέσα στὴ εἰδική του ἀνάπτυξη. Μόνον ἡ εἰδικὴ καὶ διεξοδική του ἀνάπτυξη εἶναι καὶ ὁ πραγματικὸς ὄρισμός του. Ἄν ὅμως, παρὰ τοῦτο, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ δώσωμε ἓνα γενικὸ ὄρισμό, «κοινότατον λόγον», γιὰ ἓνα πρόβλημα, τότε πρέπει νὰ μᾶς εἶναι πάντοτε συνειδητό, ὅτι μὲ τὸν ὄρισμό τοῦτον δὲν δίνομε τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα περίγραμμα, πού τὸ πλήρωμά του θὰ ἀποκαλυφθῆ μόνον μὲ τὴν εἰδική, λεπτομερειακὴ ἀνάπτυξη τοῦ προβλήματος. Σὲ τοῦτο ἔγκειται καὶ ἡ γοητεία τοῦ φιλοσοφεῖν, ὅτι κανεὶς ὄρισμός δὲν εἶναι τελειωτικὸς καὶ ὅτι πάντα μπορεῖ κανεὶς ν' ἀρχίσῃ πάλιν ἐξ ἀρχῆς. Τοῦτο φανερῶνεται ἰδιαίτερα μέσα στὴ Πλατωνικὴ φιλοσοφία, ὅπου τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα ἀναπτύσσεται ὀργανικὰ ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸ διάλογο καὶ ἀπ' αὐτὸν προσλαμβάνει τὴν ἰδιαίτερη μορφή του καὶ τὸν εἰδικό του χαραχτῆρα. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν καὶ δὲν ἐκράτησε τὴν μορφή τοῦ διαλόγου, ἔμεινε ὅμως, παρὰ τοῦτο, πιστὸς στὸ πνεῦμα τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας, καθ' ὅσον κατὰ τὴν πραγμάτευση φιλοσοφικῶν προβλημάτων τοῦ εἶναι πάντοτε συνειδητό, ὅτι μόνον μὲ τὴν εἰδικὴ ἀνάπτυξη εἰσχωρεῖ κανεὶς στὴ πραγματικὴ κατανόηση. Γιὰ τοῦτο χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος ἐκεῖνο

τὸ ὁποῖον λέει στὴν ἀρχὴ κι' ὅλας τοῦ φιλοσοφικοῦ του δοκιμίου περὶ ψυχῆς ὡς «κοινότατον λόγον»¹⁾, δηλαδή ὡς μιὰ πολὺ ἀφηρημένη καὶ γενικὴ ἔννοια. Ἐπίσης θέλει ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἐννοήσωμε τοὺς πρώτους ὁρισμοὺς ποὺ δίνει περὶ ψυχῆς, ὅπως λέγει ὁ Ἰωάννης ὁ Φιλόπρονος, ὡς «τύπον» καὶ «ὑπογραφήν», δηλαδή ὡς ἓνα περίγραμμα καὶ μιὰ ὑποδήλωση. Ἡ ὅλη ἔρευνα εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος.

Γιὰ τὴν δώση ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν γενικὴν τούτη ἔννοια περὶ ψυχῆς, εἶναι ἀναγκασμένος νὰ προτάξῃ ὁρισμένους μεταφυσικοὺς ὁρισμοὺς, ποὺ εἶναι ρυθμιστικοὶ γιὰ ὅλη τὴν ἔρευνα. Ἐπειδὴ τὸ εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μοιράζεται σὲ δέκα κατηγορίες καὶ συλλαμβάνεται μόνον μέσα σ' αὐτές, καὶ ἔπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ὄντα, εἶναι ἀνάγκη, γιὰ νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ ὁμιλήσῃ περὶ ψυχῆς, νὰ καθορίσῃ τὴν μεταφυσικὴν θέσιν τῆς ψυχῆς μέσα στὸ σύστημα τῶν κατηγοριῶν, δηλαδή νὰ ὁρίσῃ κάτω ἀπὸ ποιά κατηγορία τοῦ εἶναι πρέπει νὰ ὑπαχθῇ ἡ ψυχὴ. Ὡς τώρα, ἐξ ἀφορμῆς τῆς κριτικῆς ποὺ ἔκαμε στὰ δόγματα τῶν προδρομῶν του, ἔδειξε ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οὔτε ποσότητα, ὅπως τὴν ὥριζε ὁ Ξενοκράτης, οὔτε ποιότητα, π. χ. ἁρμονία. Ἐπειδὴ ὅμως ὅλες οἱ ἄλλες κατηγορίες, μὲ ἔξαιρσιν τὴν πρώτη καὶ θεμελιακὴν, τὴν κατηγορίαν τῆς οὐσίας, ἔχουν γιὰ ἀναγκαῖες προϋποθέσεις των τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες, τὴν ποσότητα καὶ τὴν ποιότητα, εἶναι φανερό, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ ὄντα ἐκεῖνα ποὺ ὑπάγονται κάτω ἀπὸ αὐτὰς τὶς κατηγορίας, δηλαδή ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οὔτε σχέση, οὔτε χρόνος, οὔτε τόπος, οὔτε θέσις, οὔτε ἔχειν, οὔτε ἐνεργεῖν, οὔτε πάσχειν. Μένει σύμφωνα μ' αὐτὰ μόνον ἡ πρώτη κατηγορία, ἡ κατηγορία τῆς οὐσίας· ὥστε ἡ ψυχὴ μπορεῖ μόνον οὐσία νὰ εἶναι.

Ἡ οὐσία ὅμως, ποὺ ἔγκειται σὲ τοῦτο, ὅτι αὐτὴ ἢ ἴδια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφρασθῇ ἀπὸ τὰ ἄλλα εἶδη τοῦ εἶναι, ἀλλὰ εἶναι ἡ βάση γιὰ ὅλα αὐτὰ, πρέπει νὰ νοηθῇ ἢ ὡς ὕλη ἢ ὡς μορφή ἢ τέλος ὡς ἔνωση καὶ τῶν δύο τούτων.²⁾ Ἡ ὕλη χωριστὰ ὅμως δὲν εἶναι δυνα-

1) Περὶ ψυχῆς, Β. 412, α, 5.

2) Οὐσία ἢ τε ὕλη καὶ τὸ εἶδος καὶ τὸ ἐκ τούτων. Μετὰ τὰ φυσικά, 10, 1035, α, β.

τὸν νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸ ὠρισμένο τοῦτο, «τόδε τι»,³⁾ γιατί δὲν εἶναι οὔτε ποσότητα, οὔτε ποιότητα, οὔτε τίποτε ἄλλο μὲ τὸ ὁποῖον ἐκφράζεται τὸ εἶναι. Εἶναι τὸ ἀόριστο πέρα ὡς πέρα καὶ εἶναι διὰ τοῦτο ὅλως διόλου ἄγνωστη, «ἄγνωστος καθ' ἑαυτήν». Καὶ ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἀόριστο, εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς δυνατότητα, «δύναμις». Ἀντίθετα ἡ μορφή χαρακτηρίζεται ὡς ἡ πραγματικότητα, «ἐντελέχεια». Ἡ ἐννοια τοῦτη δηλώνει τὴν ὀριστικότητα, τὴν τελειότητα καὶ τὴν δυνατότητα τῆς μορφῆς γιὰ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο γνώσης. Ἡ πραγματικότητα πάλι εἶναι νοητὴ κατὰ δύο τρόπους, «διχῶς»,⁴⁾ εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ ὡς κατάσταση, «ἔξις», ὅπως π. χ. ἡ γνώση, καὶ ὡς ἐνέργεια, ὅπως ἐκεῖνο πὺ ὁδηγεῖ στὴ πραγματικὴ γνώση, ἡ νόηση ὡς ἐνέργεια. Τὸ πρῶτο εἶδος τῆς πραγματικότητας, ἡ «ἔξις», εἶναι τόσο κατὰ τὸν χρόνον ὅσο καὶ κατὰ τὴν οὐσία πρωταρχικώτερο· τὸ δεύτερο εἶδος τῆς πραγματικότητας, πὺ εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῆ καὶ ὡς ἐνέργεια, ἔχει γιὰ βάση τῆς τὸ πρῶτο. Ἡ νόηση ὡς ἐνέργεια ἔχει τὴν ὑπόστασή τῆς στὴ νόηση ὡς «ἔξιν». Ὡς οὐσίαις ὅμως θεωροῦνται κυρίως τὰ σώματα καὶ μάλιστα τὰ φυσικά.⁵⁾ Μ' αὐτὰ πρέπει νὰ ἐννοήσωμε κάθε τι εἰδικὸ μέσα στὴ πείρα τῶν αἰσθήσεων, γιατί, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης στὴ πραγματεία του περὶ κατηγοριῶν, κάθε οὐσία σημαίνει τὸ εἰδικό, ἢ τὸ εἰδικὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν οὐσιῶν.⁶⁾ Κάθε «τόδε τι», κάθε εἰδικό, ἐφ' ὅσον εἶναι δεδομένο μέσα στὴ φύση, θεωρεῖται οὐσία. Τὸ δεδομένο μέσα στὴ φύση, «τὸ τόδε τι», εἶναι ὅμως σύνθετο ἀπὸ ὕλη καὶ μορφῆς. Ἡ μορφή, ἐπειδὴ μ' αὐτὴν χαρακτηρίζεται καὶ ἐκφράζεται τὸ «τόδε τι», εἶναι ἡ κύρια ἢ ἡ ἀξιότερη οὐσία. Ἡ μορφή εἶναι ἡ αἰτία τῆς διαφοροποίησης τοῦ εἶναι. Ἡ ὕλη τουναντίον δέχεται τὴν ὀριστικότητά τῆς ἀπὸ τὴν μορφή, ἢ οὐσίωση τῆς ἐρχεται ἀπὸ τὴ μορφή. Χωρὶς τὴ μορφή εἶναι ἡ ὕλη ἀδιάφορη, δηλαδὴ μὲ τὴ μορφή ἀτομικεύεται ἡ ὕλη. Τὸ ἐρώτημα εἶναι τώρα, ἂν ἡ ψυχὴ

3) Περὶ ψυχῆς, 412, α, 3. ὁ καθ' αὐτὸ μὲν οὐκ ἔστι τόδε τι.

4) Περὶ ψυχῆς, 412, α, 10.

5) Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φυσικὰ σώματα πρέπει ἀκόμα ν' ἀναφέρωμε τὰ τεχνητὰ σώματα καὶ τὰ μαθηματικὰ σχήματα, πὺ καὶ αὐτὰ θεωροῦνται ὡς οὐσίαις δευτέρας σειρᾶς.

6) Περὶ κατηγοριῶν, 5, 3 β, 10 Ε.

εἶναι μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς οὐσίαι, ἂν εἶναι ὕλη, μορφή ἢ κάτι σύνθετο καὶ ἀπὸ τὰ δύο.

Γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ὁμοῦ στὸ ἐρώτημα τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης θέτει καὶ ἕναν ἀκόμη ὀρισμὸ. Κάθε τι ποὺ εἶναι μέσα στὴ φύση δεδομένο ὡς «τόδε τι» εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῇ σὲ δύο κλάσεις. Τὸ «τόδε τι» ἢ εἶναι προικισμένο μὲ ζωὴ ἢ δὲν ἔχει ζωὴ. ⁷⁾ Μὲ τὴ ζωὴ δὲν πρέπει ἐδῶ νὰ ἐννοήσωμε τίποτε ἄλλο, παρὰ τὴν θρέψη, τὴν αὔξησι καὶ τὴν φθίσι ἐνὸς ὄντος ἀπὸ μέσα του, δηλαδὴ μὲ τὰ δικά του ὄργανα. Ἄν ὁμοῦ θεωρήσωμε τὴ ζωὴ ἢ καλύτερα τὸ ζωντανὸ σῶμα ὡς οὐσία, καὶ μάλιστα ὡς μιὰ σχέση μορφῆς καὶ ὕλης καὶ θέσωμε τὸ ἐρώτημα, τί ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ εἶναι ἡ ψυχὴ, θὰ ἔπρεπε, χωρὶς δισταγμὸ, νὰ δεχθοῦμε ὅτι τοῦτο εἶναι ἡ μορφή καὶ μὲ κανένα τρόπο ἢ ὕλη. Γιατί, ὅπως ἐδείχθηκε παραπάνω, ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σῶμα· καὶ ἐπειδὴ ἐδῶ ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ ἕνα ζωντανὸ σῶμα καὶ ἡ ζωὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ διακρίνει τὸ μὴ ζωντανὸ ἀπὸ τὸ ζωντανὸ σῶμα, πρέπει ἡ ψυχὴ κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι ἡ μορφή τοῦ ζωντανοῦ σώματος. Καὶ ἐπειδὴ ἡ μορφή εἶναι ἡ πραγματικότητα ⁸⁾ καὶ μάλιστα κατὰ διττὸ τρόπο ὡς «ἔξις» καὶ ὡς «ἐνέργεια» καὶ ἐπειδὴ, ὅπως εἶπαμε, ἡ «ἔξις», ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, ⁹⁾ εἶναι ἀρχικώτερη καὶ κατὰ τὸ χρόνο καὶ κατὰ τὴν οὐσίαι ἀπὸ τὴν ἐνέργεια, πρέπει νὰ χαρακτηρίσωμε τὴν ψυχὴ ὡς τὴν «πρώτην ἐντελέχειαν» τοῦ ζωντανοῦ σώματος, γιατί κάθε ἐνέργεια, ὡς πρὸς τὴν δυνατότητά της, ἔχει γιὰ προϋπόθεσι τὴν «ἔξιν». Τὸ δυνάμει ζωντανὸ σῶμα ἔχει λοιπὸν τὴν πρώτη του ἐντελέχεια μέσα στὴ ψυχὴ. Δυνάμει ζωντανὸ δὲν σημαίνει ἐδῶ τίποτε ἄλλο παρὰ ὀργανικό, ἐνόργανο· δηλαδὴ ἐκεῖνο ὅπου μέσα οἱ ἐνέργειαι τῆς ζωῆς εἶναι δυνατὲς μὲ ἰδικά του ὄργανα. Σὲ κάθε ὀργανικὸ σῶμα πρέπει λοιπὸν νὰ προϋποτεθῇ ἡ ψυχὴ ὡς πρώτη ἐντελέχεια, ὡς πρώτη πραγ-

7) Περὶ ψυχῆς, 412, α, 13 τὰ μὲν ἔχει ζωὴν, τὰ δὲ οὐκ ἔχει.

8) Περὶ ψυχῆς, 412, α. 21, ἢ δ' οὐσία ἐντελέχεια.

9) «Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ». Βλ. Περὶ ψυχῆς, 412 α, 26. Τοῦτο πρέπει νὰ τονισθῇ ἰδιαίτερα, διότι, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, εἶναι βέβαια δυνατὸν νὰ εἶναι ἡ ἐνέργεια πρὶν ἀπὸ τὴν «ἔξιν». Ἔτσι εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ δασκάλου ἀναφορικὰ πρὸς τὴν «ἔξιν» τοῦ μαθητῆ ἐκεῖνο ποὺ προηγεῖται. Τοῦτο ἰσχύει ὁμοῦ μόνον γιὰ τὰ πράγματα τοῦ θνητοῦ κόσμου, γιατί στὰ θεῖα πράγματα ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ «ἔξις» εἶναι σὺνδρομα.

ματικότητα, και αυτό σημαίνει ότι πρέπει να προϋποθέσουμε τη ψυχή και στη φυτική ακόμα ζωή ως έντελέχεια, γιατί και εδώ έχουμε να κάμουμε με οργανική ζωή.

Με τους γενικούς αυτούς ορισμούς θέλει ο Ἀριστοτέλης να περιλάβει κάθε ψυχικό, αλλά μόνον κατά την ακόλουθη έννοια, ότι δηλαδή μ' αυτό εκφράζεται κάτι κοινό για κάθε ψυχικό ή ζωντανό. "Ότι όμως μ' αυτό δεν συλλαμβάνεται η ουσία της ψυχής, τοῦτο είναι πάντα συνειδητό στον Ἀριστοτέλη, και ἀπ' αὐτήν τὴ συνείδηση προέρχεται, ὅπως λέγει ὁ Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος, ὁ ακόλουθος προσεχτικός τρόπος με τὸν ὁποῖον εκφράζεται: «εἰ δέ τι κοινὸν ἐπὶ πάσης ψυχῆς δεῖ λέγειν».¹⁰⁾ Μ' αὐτὸ θέλει ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ὑποδηλώσῃ, ὅτι δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίσωμε τὸ μὴ - κοινό. "Ὡστε καὶ τὸ εἰδικό, τὸ μὴ - κοινό, μέσα στὴν έννοια τῆς ψυχῆς εἶναι μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν κατανόησή της. Γιὰ τοῦτο ἐπαναλαμβάνει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ἐδῶ γενικῶς, «καθόλου», ὥρισε ἐκεῖνο πὸ εἶναι ψυχὴ.¹¹⁾

"Αν ὅμως ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ μορφή τοῦ ζωντανοῦ σώματος, τότε καὶ ἡ συνένωσή των δὲν εἶναι πιά πρόβλημα, ὅπως ἦταν στοὺς προηγουμένους φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι ἔμεναν μέσα στὴν πολλότητα καὶ κατ' ἀνάγκην ἔφθασαν στὴν ἀτοπη σκέψη νὰ παραδεχθοῖν πολλὰς ψυχὰς μέσα μας. Στὴ σχέση ὕλης καὶ μορφῆς θὰ ἦταν ματαιοπονία νὰ ἐρωτᾶ κανεὶς τί εἶναι ἐκεῖνο πὸ τὰ ὠδήγησε στὴν ένωση, γιατί, ἐπειδὴ ἡ μορφή εἶναι ἡ έντελέχεια μιᾶς ὠρισμένης ὕλης καὶ ἐπειδὴ πάλι ἡ ὕλη εἶναι ἐκεῖνο πὸ δέχεται τὴν ὠρισμένη μορφή, πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ πρωταρχικὴ σχέση, δηλαδή εἶναι ἡ φύση τῆς μορφῆς καὶ τῆς ὕλης νὰ εἶναι πάντα ἡ μία μέσα στὴν ἄλλη. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῆ, ὅτι ἡ καθαυτὸ ένότητα καὶ τὸ καθαυτὸ εἶναι ἔρχεται σὶὸ κάθε «τόδε τι» ἀπὸ τὴν έντελέχειά του, γιαιὶ αὐτὴ εἶναι ἡ μορφή του καὶ ἡ τελειότητά του.¹²⁾ "Ὅπως ἡ τελειότητα σὲ ἓνα καλλιτέχνημα ἢ ἐργαλεῖο προέρχεται ἀπὸ τὴν μορφή των, ὅμοια πρέπει τὴν τελειότητα τοῦ ζωντανοῦ σώματος νὰ τὴν ἀποδώσωμε στὴ ψυχὴ.

10) Περὶ ψυχῆς, 412, β, 4.

11) Περὶ ψυχῆς, 412, β, 10.

12) Κατὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Φιλόπονο εἶναι μάλιστα τὸ εἶδος, ἡ μορφή, ἡ αἰτία τῆς ένωσης.

Καὶ ἂν κάθε μορφή ἦταν ζωντανή, τότε θὰ ἦταν καὶ ψυχὴ, καὶ ὅλα θὰ εἶχαν ζωή. Ἡ ζωντάνια εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ξεχωρίζει τὴν ψυχὴ ὡς μορφή ἀπὸ κάθε ἄλλη μορφή.

Ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τοῦτον τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἰδιοτυπίας ποὺ ἔχει ἡ σχέση μορφῆς καὶ ὕλης, ἡ ὁποία ἔγκειται στὸ ὅτι καὶ οἱ δύο εἶναι ἡ μία μέσα στὴν ἄλλη, μποροῦμε μὲ ἀναγκαιότητα νὰ συμπεράνωμε, ὅτι ἡ ψυχὴ ὡς μορφή καὶ τελειότητα τοῦ ζωντανοῦ σώματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῇ ἀπ' αὐτό. Ἄν ὅμως ὑπάρχει κάτι μέσα στὴν ψυχὴ ποὺ δὲν εἶναι ἐντελέχεια τοῦ σώματος, δηλαδὴ ποὺ δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ζωντανή του μορφή, τότε εἶναι δυνατὸν τὸ κάτι αὐτὸ μέσα στὴν ψυχὴ νὰ νοηθῇ χωριστὸ ἀπὸ τὸ σῶμα. Μ' αὐτὸ δὲν νοεῖται τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς. Ἀντίθετα κάθε ἄλλο μέσα στὴ ψυχὴ, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὸ ζωντανὸ σῶμα, ὅπως ἡ θρεπτικὴ, ἡ αὐξητικὴ, ἡ γεννητικὴ καὶ ἡ ἐπιθυμητικὴ δύναμη, εἶναι ἀδύνατο νὰ χωρισθοῦνε ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἄν ἦταν δυνατὸν νὰ χωρισθοῦν ὅλα τοῦτα τὰ εἶδη τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα, τότε δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τὸ σῶμα ζωντανό. Ὅπως ἡ δύναμη τῆς ὄρασης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὸ μάτι, χωρὶς τὸ μάτι νὰ χάσῃ τὸ εἶναι του, ὅμοια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῇ ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα. Καὶ ὅπως τὸ μάτι παύει νὰ εἶναι μάτι χωρὶς τὴν δύναμη τῆς ὄρασης, ὅμοια καὶ τὸ ζωντανὸ ὄν δὲν θὰ εἶχε ζωή, χωρὶς τὴν ψυχὴ.¹³⁾ Τὶ θὰ ἔχη νὰ διαθρέψῃ ἡ θρεπτικὴ δύναμη, ἂν εἶναι χωριστὴ ἀπὸ τὸ σῶμα; Εἶναι συνεπῶς καθαρὸ ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθοῦνε ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ψυχὴ θὰ θεωρηθῇ ὡς ἐντελέχεια, δηλαδὴ ὡς πραγματικὸτητα, μορφή καὶ τελειότητα τοῦ ζωντανοῦ σώματος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὸ σῶμα, γιὰτὶ ὅλα αὐτά, δηλαδὴ ἡ μορφή, ἡ πραγματικότητα καὶ ἡ τελειότητα, εἶναι ἔννοιες ἀναφορᾶς. Ἡ μορφή εἶναι ἡ μορφή μιᾶς ὕλης, καὶ ἡ τελειότητα ἐπίσης. Ἔτσι εἶναι ἡ θρεπτικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς ἡ τελειότητα τοῦ σώματος ποὺ θρέφει τὸν ἑαυτό του, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν αὐξητικὴ, γεννητικὴ, καὶ ἐπιθυμητικὴ δύναμη. Ὅλες αὐτὲς οἱ δυνάμεις διαμορφώνουν μὲ ἰδιαίτερο

13) Περὶ ψυχῆς, 413, α, 1—3.

τρόπο τὸ μέρος τῆς ὕλης ὅπου μέσα δροῦν. Καὶ ἂν ὅλες εἶναι τελειότητες τῶν σωμάτων καὶ λέγονται ἐν ἀναφορᾷ πρὸς σώματα, τότε εἶναι ἀδύνατο τέτοιες δυνάμεις τῆς ψυχῆς νὰ χωρισθοῦν ἀπὸ τὰ σώματα στὰ ὅποια ἀναφέρονται. Γιατὶ τίνος σώματος θὰ εἶναι τότε τελειότητες καὶ μορφές; Ἐν ὅμως μὲ τὴν περαιτέρω ἔρευνα ἤθελε φανῆ, ὅτι ἡ ψυχὴ ἢ μᾶλλον ἓνα μέρος τῆς ψυχῆς εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ ὡς ἐντελέχεια τοῦ σώματος καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἔννοια ποὺ νοεῖται ὁ κυβερνήτης ὡς ἐντελέχεια τοῦ πλοίου, τότε θὰ ἔπρεπε καὶ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ψυχῆς, ποὺ δὲν συμβάλλει καθόλου γιὰ τὴ ζωντανὴ μορφή τοῦ σώματος, δηλαδή ἡ νόηση, νὰ θεωρηθῆ τόσο ἀχώριστο ἀπὸ τὸ σῶμα, ὅπως ὁ κυβερνήτης ἀπὸ τὸ πλοῖο. Γιατί, ὅπως οἱ ἐνέργειες τοῦ κυβερνήτη, ἐφ' ὅσον εἶναι πράγματι κυβερνήτης, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χωρισθοῦν, γιατί αὐτὸς φέρνει σὲ ἀπόλυτη τελειότητα τὴν μορφή, τὴν ἔννοια τοῦ πλοίου, ὅμοια καὶ οἱ ἐνέργειες τῆς νόησης, ἐφ' ὅσον ἀναφέρονται στὸ ζωντανὸ ὄν. Τὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ἐφ' ὅσον βέβαια εἶναι μιὰ χωριστὴ οὐσία, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ ὡς ἐντελέχεια τοῦ σώματος, ἐφ' ὅσον ὅμως ἔρχεται σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, πρέπει νὰ τὸ χαρακτηρίσωμε ὡς ἐντελέχεια.

Ὁ ὁρισμὸς λοιπὸν ποὺ ὁρίζει τὴν ψυχὴ ἐντελέχεια τοῦ σώματος πρέπει νὰ ἰσχύη καὶ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ἂν καὶ κάπως περιορισμένα. Σὲ μιὰ ὁρισμένη ἔννοια εἶναι δυνατόν καὶ ἡ λογικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς νὰ χαρακτηρισθῆ ἀχώριστη ἀπὸ τὸ σῶμα, ἐφ' ὅσον δηλαδή εἶναι ἡ ἐντελέχειά του. Γιατὶ τίς ἐνέργειες ἐκεῖνες, μὲ τίς ὁποῖες τὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς τελειοποιεῖ τὸ ζωντανὸ ὄν, μὲ τὸ νὰ τὸ κινοῦν ἔτσι ἢ ἄλλοιῶς, τίς ἔχει ἡ ψυχὴ ἀχώριστες ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἐφ' ὅσον ὅμως τὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς δὲν εἶνε μέσα στὸ σῶμα, δὲν μπορεῖ πιά νὰ πραγματώσῃ τίς ἐνέργειες ἐκεῖνες. Ὡστε ἔχει ὅλες αὐτὲς τίς ἐνέργειες, ἐφ' ὅσον ἔρχεται σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα. Δηλαδή τὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι χωριστὴ οὐσία, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἐντελέχεια τοῦ σώματος, ἀντίθετα ὅμως πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς ἡ τελειότητα τοῦ σώματος, ἐφ' ὅσον ἔρχεται σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα.¹⁴⁾

14) Περὶ ψυχῆς, 413, α, 5—10.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄.

ΑΚΡΙΒΕΣΤΕΡΟΣ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

Ἡ γενικὴ αὐτὴ ἔννοια τῆς ψυχῆς, ὅτι δηλαδὴ ψυχὴ εἶναι ἡ πραγματικότητα, ἡ ἐντελέχεια, τοῦ ὀργανικοῦ σώματος θὰ ἔμενε ὅμως μία κενὴ ἔννοια, ἂν δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὴν ἐξατομικεύσωμε ἔτσι ὥστε νὰ μπορούμε νὰ δείξωμε κατὰ ποῖο τρόπο καὶ γιατί εἶναι ἡ ψυχὴ ἡ ἐντελέχεια τοῦ σώματος. Πρέπει ἔπειτα ἀπὸ τὸ ὅτι νὰ καταδειχθῇ καὶ τὸ διότι.¹⁾ Πρέπει νὰ δειχθῇ κατὰ ποία ἔννοια καὶ γιὰ ποῖο λόγο κάθε εἰδικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἐντελέχεια τοῦ σώματος.²⁾ Ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς εἶναι λοιπὸν τώρα ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἐσωτερικώτερη· καὶ τοῦτο θὰ γίνῃ ἂν ἀναπτύξωμε καὶ τὸ διότι. Μ' αὐτὸ πιά ἡ ἔννοια θὰ πληρωθῇ μὲ τὸ πραγματικὸ της περιεχόμενον.³⁾

Πρὶν ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης προχωρήσῃ στὸ γιατί καὶ πρὶν δώσῃ ἐσωτερικώτερη σημασία στὴν ἔννοια τῆς ψυχῆς, κάνει γενικὰ λόγο γιὰ τὴ μέθοδο πού θὰ μεταχειρισθῇ. Πάντα, λέγει, θὰ ξεκινᾷ ἀπὸ ἐκεῖνο πού φαίνεται νὰ μᾶς εἶναι γνωστὸ καὶ ἔτσι σιγὰ-σιγὰ θὰ προχωρήσῃ σὲ κεῖνο πού εἶναι στὸ λόγο γνωστὸ. Μὲ ἄλλα λόγια θὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ ἐκεῖνο πού εἶναι σὲ μᾶς, δηλαδὴ στὴν αἴσθησι καὶ στὴν ἐποπτεία μας ἐγγύτερα (φανερωτέρων), ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς στὸ λόγο σκοτεινότερο.

1) Περὶ ψυχῆς, 413, α, 13 — 15.

2) Ἀπὸ τοὺς τέσσερους δυνατοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐρωτᾷ τὸ ἐπισημονικὸ σκέπτεσθαι, ἦτοι α) ἂν κάτι ὑπάρχει, β) τί εἶνε τοῦτο, γ) τί εἶδους πρᾶγμα εἶναι, καὶ δ) γιατί εἶναι, πρῶτο κατὰ σειρά λογικὴ ἐρχεται τὸ α'. ἐρωτήματα, δηλαδὴ ἂν κάτι ὑπάρχει. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ ἔθεσε ὡς τώρα τὰ δύο πρῶτα ἐρωτήματα, δηλαδὴ ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι καὶ τί εἶναι αὐτὸ τὸ κάτι, θέλει τώρα νὰ προσπαθήσῃ νὰ ἐρωτήσῃ καὶ κατὰ τοὺς δύο ὑπόλοιπους τρόπους, δηλαδὴ τί εἶδους πρᾶγμα εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ γιατί εἶναι αὐτὸ πού εἶναι. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τώρα θέλει νὰ ἐξετάσῃ πῶς κάθε εἰδικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ ὡς ἐντελέχεια καὶ γιατί.

3) Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅτι ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς του ἐρευνες ξεκινοῦν ἀπὸ ἐκεῖνο πού μᾶς εἶναι ἐμπειρικὰ δεδομένο, καὶ ἀνεβαίνουν σιγὰ - σιγὰ στὴν ἔννοια. Τὸν μεθοδικὸν αὐτὸν κανόνα τὸν ἐφαρμόζει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ στὴ μεταφυσικὴ του, ὅπου λέγει ὅτι πάντα πρέπει νὰ ξεκινᾷ κανεὶς ἀπὸ τὸ γνωστὸ σὲ μᾶς, τὸ αἰσθητὰ βέβαιον, γιὰ νὰ φθάσῃ στὸ γνωστὸ «φύσει», δηλαδὴ στὸ καθαρὸ ἀντικείμενον τῆς σκέψεως. Βλέπ. Ἀριστ. μετὰ τὰ φυσικά, ἀρχὴ τοῦ Ζ βιβλίου.

τερο, και θὰ προχωρήση σὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σιὸ λόγῳ, δηλαδὴ στὴν ἐννοιολογικὴ γνῶση ἐγγύτερα (γνωριμότερον).⁴⁾ "Ἐτσι μᾶς φαίνεται τὸ ὅτι φωτεινότερο ἀπὸ τὸ διότι, και τὸ γενικὸ πιὸ προσιτὸ ἀπὸ τὸ εἶδικὸ και αὐστηρὰ χωρισμένο, και τὸ πρότερον πρὸς ἡμᾶς πιὸ κατανοητὸ ἀπὸ τὸ πρότερον τῆ οὐσία και τῷ λόγῳ.⁵⁾ Ἡ φύση μας, λέγει ὁ Ἰωάννης ὁ Φιλόπῳνος, ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ ἀτελὲς και προχωρεῖ σιὸ τέλειο, ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται σ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι. Τὸ γιατί εἶναι τελειότερο ἀπὸ τὸ ὅτι, και ἐκεῖνο ποὺ εἶναι φύσει ὕστερον και ἀόριστο μᾶς φαίνεται φωτεινότερο. Αὐτὴ τὴν μέθοδο ἀκολουθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης και κατὰ τὴ πραγματεύση τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς, ἀναχωρεῖ δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ἀτελέστερα και προχωρεῖ σιὰ τελειότερα. "Ἐτσι πραγματεύεται πρῶτα τὴν φυτικὴν ψυχὴν, ἔπειτα τὴν αἰσθητικὴν, και τέλος τὴν ἐποπτικὴν. Και ὅταν μεταβαίνει σις λογικὲς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, μιλάει πρῶτα για τὴν δοξαστικὴν, ἔπειτα για τὴν διανοητικὴν και τέλος για τὸν ἴδιο τὸν νοῦ. "Ὡστε ἐν σχέσει μὲ τὸ ὄλο τῆς ψυχῆς και τοῦ κόσμου γενικά, εἶναι ὁ νοῦς τὸ πρότερον φύσει και ὄλα τᾶλλα ἀκολουθοῦνε ἔπειτα ἀπ' αὐτόν. Κατ' αὐτόν τὸν τρόπο ὁ νοῦς ἀναιρεῖ μέσα του κάθε τι ποὺ εἶναι ἀτελὲς και μάλιστα κατὰ τὸν διπλὸ ἐγελιανὸ τρόπο, δηλαδὴ τὸ αἶρει και τὸ συναιρεῖ μέσα του χωρὶς ὁ ἴδιος ὁ νοῦς νὰ αἶρεται ποτὲ ἀπ' αὐτό. Ἐν σχέσει ὅμως πρὸς τὸ ζωντανὸ ὄν, τὸ ἔμψυχο, δηλαδὴ πρὸς τὴ γυμνὴ ζωὴ, εἶναι ἡ φυτικὴ ψυχὴ τὸ πρότερον φύσει. Αὐτὴ ἀναιρεῖ ὄλα τᾶλλα, δηλαδὴ τὰ ἀνόργανα μέσα της, χωρὶς ν' ἀναιροῦται ἀπὸ αὐτὰ ποτέ. Αὐτὴν τὴν μέθοδο, νὰ προχωρῆ κανεὶς ἀπὸ τὸ ἀτελέστερο σιὸ τελειότερο, ἀκολουθεῖ ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης μόνον ἐν σχέσει μὲ τὴ γενικὴ τάξη τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Γιατί ὅταν ἔπειτα ἔρχεται νὰ κάμη λόγο εἶδικά για κάθε δύναμη, ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ τελειότερο, ἦτοι ἀπὸ τὴν ὄραση, και ἐπιστρέφει σιὸ ἀτελέστερο, ἦτοι σιὴν ἀφή. "Ὅτι ἀφορᾷ λοιπὸν

4) Περὶ ψυχῆς, 413, α, 11. Φύσει εἶναι τὸ διότι ἀρχικώτερο ἀπὸ τὸ ὅτι, γιατί ἡ φύση δημιουργεῖ μὲ βάσει τοὺς λόγους ποὺ ἔχει μέσα της.

5) Στὰ φυσικά, 184, α, 21 λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι τὸ γενικὸ και ἀκαθόριστο μᾶς εἶναι πιὸ εὐληπτο ἀπὸ τὸ εἶδικὸ και αὐστηρὰ χωρισμένο. "Ἐτσι γνωρίζομε πιὸ εὐκολα ὅτι ἔχομε ψυχὴ παρά νὰ εἰποῦμε τὸ γιατί και γὰ τὸ ἀποδείξομε.

τῆ φυτικῆ καὶ αἰσθητικῆ ψυχῆ ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ τελειότερο καὶ γυρίζει στὸ ἀτελέστερο, ὅ,τι ὅμως ἀφορᾷ τῆ λογικῆ ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ ἀτελέστερο καὶ ἀνεβαίνει στὸ τελειότερο. Τοῦτο ὅμως εἶναι εὐνόητο, γιατί τὰ ἀποτελέσματα τῶν καλυτέρων ἢ τελειότερων δυνάμεων, τόσο στὴ φυτικῆ ὅσο καὶ στὴν αἰσθητικῆ ψυχῆ, τὰ ἀντιλαμβανόμεστε πιὸ εὐκόλα. Ἔτσι μᾶς εἶναι τὰ ἀποτελέσματα τῆς γεννητικῆς, τῆς αὐξητικῆς καὶ τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως, καθὼς καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὄρασης, πιὸ φανερά παρὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀκοῆς, τῆς γνώσης καὶ τῆς ὀσφρησης. Ἐνῶ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι τὸ τέλειο μέσα στὴ τρίτη δύναμη τῆς ψυχῆς, ἦτοι ὁ καθαρὸς νοῦς, εἶναι πολὺ δύσκολα προσιτὸς στοὺς ἀνθρώπους. Γιὰ τοῦτο ἐδῶ ἀναχωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι πιὸ πολὺ προσιτό, δηλαδή ἀπὸ τὴ φαντασία καὶ ἀπ' αὐτήν, μέσῳ τῆς «δόξης» καὶ τῆς «διανοίας», προχωρεῖ καὶ ἀνεβαίνει στὸν καθαρὸ «νοῦν».

Ὁ πρῶτος ὀρισμὸς, ὅτι τὸ ἔμψυχο πρέπει νὰ διαφέρει ἀπὸ τὸ ἀψυχο μὲ τὴ ζωὴ, πρέπει καὶ ἐδῶ ν' ἀποτελέσῃ τὴν ἀρχὴ τῆς ἔρευνας.⁶⁾ Ὡστε πρέπει νὰ ληφθῆ ὡς ἀφειρητὴ κάτι ποὺ εἶναι ὑστερον τῆ φύσει καὶ γιὰ τοῦτο μᾶς εἶναι πιὸ προσιτό, γιατί τὸ ἔμψυχο, ἐφ' ὅσον συμμετέχει στὴ δύναμη τῆς ψυχῆς, καὶ ἔχει ἀπ' αὐτήν τὸ ὄνομά του, δὲν εἶναι ἡ ἀρχὴ ἢ ἴδια, τὴν ὁποῖαν ἐδῶ ζητοῦμε, ἀλλὰ κάτι σύνθετο. Τὸ πρῶτον τῆ φύσει εἶναι ἡ ψυχῆ ἢ ἴδια στὴ καθαρὴ τῆς ἔννοια. Ἡ ζωὴ ὅμως νοεῖται κατὰ διαφόρους τρόπους, ἡγουν φανερόνεται σὲ διάφορες μορφές. Μιλᾶμε ὅμως γιὰ ζωὴ καὶ ὅταν ὑπάρχει μιὰ μόνον ἀπὸ τὶς μορφές αὐτὲς μέσα σ' ἓνα ζωντανὸ ὄν.⁷⁾ Λέγομε γιὰ ἓνα ὄν ὅτι ζῆ, ἐφ' ὅσον ἔχει νόηση καὶ αἴσθησι, ἐφ' ὅσον κινεῖται μέσα στὸ χῶρο καὶ μπορεῖ νὰ σταθῆ μόνον του, καὶ τέλος ἐφ' ὅσον ἔχει κίνηση μὲ τὴν ἔννοια τῆς θρέψης, τῆς αὐξησης καὶ τῆς φθίσης. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις μιλάμε γιὰ ζωὴ. Καὶ τὰ φινιά, ποὺ δὲν ἔχουν οὔτε αἴσθησι, οὔτε νόηση, οὔτε κίνηση ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ζοῦνε, γιατί καὶ αὐτὰ ἔχουν μέσα τους μιὰ δύναμη, μὲ τὴν ὁποῖαν μποροῦν ν' ἀναπτυχθοῦνε πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, καὶ ἔχουν ἀπὸ τᾶλλα

6) Περὶ ψυχῆς, 413, α, 20—21. Λέγομεν οὖν ἀρχὴν λαβόντες τῆς σκέψεως, διωρίσθαι τὸ ἔμψυχον τοῦ ἀψύχου τῷ ζῆν.

7) Περὶ ψυχῆς, 413, α, 22—23.

μέρος τὸ ἐνδεχόμενον, ὅταν ἡ δύναμη τούτη δὲν λειτουργεῖ καλά, νὰ ἀρχίσουν νὰ φθίνουν. Γιὰ αὔξηση μπορούμε τότε νὰ κάμωμε λόγο ὅταν ἓνα ἔμψυχο ὄν ἀναπτύσσεται ἀπὸ μέσα του πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις.⁸⁾ Ἡ θρεπτικὴ δύναμη μέσα στὸ ζωντανὸ ὄν εἶναι ἡ αἰτία τῆς αὔξησης του. Αὐτὴ ἡ ἴδια εἶναι καὶ ἡ αἰτία ποὺ θεωρεῖται τὸ ζωντανὸ ὄν ὡς ἔμψυχο. Ὡστε μπορεῖ κανεὶς ἐδῶ νὰ μιλήσῃ περὶ θρεπτικῆς ψυχῆς. Ὁμοίως, καὶ μάλιστα σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, λέμε ὅτι, κάτι ποὺ ἔχει αἴσθησι καὶ νόησι ἔχει ἐπίσης καὶ ζωὴ. Στὴ περίπτωσι τούτη θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσωμε περὶ ψυχῆς αἰσθητικῆς καὶ νοητικῆς. Ὁμως, ἂν καὶ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς δυνάμεις αὐτὲς εἶναι ζωὴ, μόνον ἡ θρεπτικὴ μπορεῖ μόνη της νὰ ὑπάρχῃ, ἐνῶ οἱ ἄλλες δὲν μπορούν νὰ ὑπάρχουν χωρὶς αὐτήν, ἐφ' ὅσον βέβαια πρόκειται γιὰ θνητὰ ὄντα.⁹⁾ Μέσα σ' ὅλα τὰ θνητὰ ὄντα εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρχουν ἀνώτερες ψυχικὲς δυνάμεις χωρὶς τὴν κατώτατη, τὴν θρεπτικὴν.¹⁰⁾ Ὡστε δὲν ὑπάρχει κανένα ζωντανὸ ὄν, κανένα ἔμψυχο, χωρὶς τὴν θρεπτικὴν δύναμη. Αὐτὴ λοιπὸν εἶναι ἡ αἰτία ὅλης τῆς ζωῆς,¹¹⁾ καθ' ὅσον ἡ ζωὴ διατηρεῖται μ' αὐτὴν τὴν δύναμη. Ὡστε κάθε τι ποὺ ζῆ κατὰ τὸν ἀπλὸν τρόπο, χαρακτηρίζεται μὲ τὴν θρεπτικὴν δύναμη τῆς ψυχῆς. Ἀντίθετα ὅμως σ' αὐτό, τὸ ζῶον χαρακτηρίζεται κυρίως μὲ τὴν αἴσθησι.¹²⁾ Συνεπῶς ἐκεῖνο τὸ ζωντανὸ ὄν πρέπει νὰ χαρακτηρίσωμε ζῶον τὸ ὁποῖον, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν θρεπτικὴν δύναμη, ἔχει καὶ τὴν αἴσθησι. Ἡ αἴσθησι, καὶ ὄχι ἡ κίνησι ἀπὸ τὸ τόπον σὲ τόπον, εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ζώου, γιὰτὶ ὑπάρχουνε καὶ ζῶα ποὺ εἶναι δεμένα σ' ἓνα τόπον.¹³⁾ Ὅτι εἶναι καὶ αὐτὰ ζῶα τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ γε-

8) Περὶ ψυχῆς, 413, α, 28—30.

9) Περὶ ψυχῆς, 413, α, 31—33.

10) Στὰ θεῖα ὄντα ἡ θρεπτικὴ δύναμη εἶναι ἀχρηστη, γιὰτὶ σ' αὐτὰ δὲν ὑπάρχει οὔτε αὔξηση οὔτε φθίσι.

11) Τὸ μὲν οὖν ζῆν διὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην ὑπάρχει τοῖς ζῶσι. Περὶ ψυχῆς, 413, β, 1.

12) Τὸ δὲ ζῶον διὰ τὴν αἴσθησιν πρώτως. Περὶ ψυχῆς, 413, β, 2.

13) Περὶ ψυχῆς, 413, β, 2—4. Ἡ αἴσθησι εἶναι λοιπὸν τὸ γνῶρισμα τοῦ ζώου. Γιὰ τοῦτο, ἂν καὶ ἔχουν καὶ τὰ φυτὰ ζωὴν, ὅμως δὲν ὀνομάζονται ζῶα, διότι ὁ ὅρος αὐτὸς εἶναι ταιριαστὸς σ' ἐκεῖνα τὰ ὄντα ποὺ, ὅπως λέγει ὁ Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος, ἔχουν μέσα τους «τὸ τῆς ζωῆς εἶδος τρανέ-

γονὸς ὅτι ἔχουν ἀφή. Ὡστε ἡ ἀφή εἶναι τὸ πρῶτο διακριτικὸ γνῶρισμα τοῦ ζώου ἀπὸ τὸ φυτό.¹⁴⁾ Καὶ ὅπως ἡ θρεπτικὴ δύναμη, τὸ θρεπτικόν, μπορεῖ νὰ εἶναι μόνη της, χωρὶς νὰ ἔχη τὶς ἄλλες ἀνάγκη, ὅμοια μπορεῖ ἡ ἀφή νὰ εἶναι μόνη της, δηλαδή χωρὶς τὶς ἄλλες αἰσθήσεις. Ὡπως ἡ θρεπτικὴ δύναμη εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ τὶς ἄλλες δυνάμεις, ὅμοια ἡ ἀφή εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ τὶς ἄλλες αἰσθήσεις. Ὡστε ἡ ψυχὴ εἶναι δυνατόν νὰ εὐρεθῆ μέσα στὴ διαδικασία τῆς θρέψης, «θρεπτικῶ», τῆς αἰσθησης, «αἰσθητικῶ», τῆς διανόησης, «διανοητικῶ» καὶ τέλος τῆς κίνησης ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, «κινήσει». Ὅλες αὐτὲς οἱ διαδικασίες ὀφείλουν τὸ εἶναι τους στὴν ψυχὴ, ὥστε μποροῦμε νὰ εἰποῦμε ὅτι οἱ διαδικασίες αὐτὲς εἶναι τὰ ὅρια τῆς ψυχῆς.¹⁵⁾

Τὸ ἐρώτημα εἶναι τώρα, ἂν κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς δυνάμεις αὐτὲς εἶναι ὅλη ἡ ψυχὴ ἢ μόνον ἓνα μέρος της. Καὶ ἂν κάθε μιὰ δύναμη σημαίνει μόνον ἓνα μέρος τῆς ψυχῆς, τότε γεννιέται ἀκόμα τὸ ἐρώτημα, ἂν τὸ μέρος τοῦτο εἶναι μόνον κατὰ τὴν ἔννοια, «τῶ λόγῳ», ἢ μόνον καὶ κατὰ τὸν τόπο, «τόπῳ», «χωριστόν».¹⁶⁾ Εἶναι εὐκόλο σὲ μερικὲς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, π.χ. στὴν θρεπτικὴ, ὅπως παρουσιάζεται στὰ φυτά, νὰ παρατηρήσωμε, ὅτι στὴ πραγματικότητα αὐτὴ εἶναι μιὰ, δηλαδή ἀχώριστη, ἐνῶ στὴ δυνατότητα μπορεῖ νὰ χωρισθῆ καὶ νὰ γίνῃ πολλές, γιατί ὅταν τὸ φυτὸ κομματιασθῆ εἶναι δυνατόν παντοῦ νὰ εὐρωμε τὴ θρεπτικὴ δύναμη στὴ τελειότητά της. Ὡστε ἐκεῖνο πὺ κατὰ τὴ μορφή του εἶναι ἓνα, δηλαδή ἡ θρεπτικὴ δύναμη τοῦ φυτοῦ, εἶναι δυνατόν ἐδῶ νὰ γίνῃ πολλὰ κατὰ τὸν ἀριθμὸ. Ὡστε πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ μορφή τῆς θρεπτικῆς ψυχῆς εἶναι παροῦσα μέσα σ' ὄλο τὸ φυτὸ καὶ μὲ τὸν

στερον». Καὶ ἡ ζωὴ τῶν αἰσθήσεων εἶναι κάτι «τρανέστερον» ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς φυτικῆς ψυχῆς.

14) Περὶ ψυχῆς, 313, β, 8—9.

15) Περὶ ψυχῆς, 413, β, 12—13. Ὁ Ἰωάν. Φιλόπονος λέγει πολὺ ὀρθά, ὅτι τὸ «τούτοις ὄρισται» δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ «ἐν τούτοις περιώρισται» ἢ ψυχὴ, ἢ γουν μέσα σ' αὐτὰ ὑπάρχουν τὰ ὅρια τῆς ψυχῆς.

16) Τὸ «τόπῳ» ἀναφέρεται στὴν προσπάθεια μερικῶν προδρομῶν τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ συλλάβουν τὶς ψυχικὲς δυνάμεις σὲ ἀχώριστη συνύφανση μὲ ὀρισμένα ὄργανα τοῦ σώματος. Ἔτσι ὁμιλεῖ καὶ ὁ Πλάτων ἀκόμη, ἂν καὶ μόνον στὸν κατ' ἐξοχὴν μυθολογικὸ του διάλογο, στὸν Τίμαιο, περὶ τοῦ ὅτι τὸ «θυμικόν», ἢ θέληση, ἔχει τὴν ἕδρα της στὴν καρδιά, τὸ «ἐπιθυμητικόν» στὸ ἥπαρ καὶ τὸ «αἰσθητικόν», ἢ αἰσθησι, στὸν ἐγκέφαλο.

τρόπον αὐτὸν δὲν εἶναι κάτι «τόπω» χωριστό. Ἡ μορφή τοῦ φυτοῦ εἶναι ὅλη παντοῦ, ἤγουν σὲ κάθε μέρος τοῦ φυτοῦ ὁλόκληρη παροῦσα καὶ γιὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαιρευθῆ. Ὁ χωρισμός τοῦ φυτοῦ δὲν μπορεῖ νὰ χωρίσῃ τὴν ἴδια τὴ μορφή τοῦ φυτοῦ, γιατί ἡ μορφή εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε διαίρεση. Καὶ στὸν κλάδο ποὺ ἀποκόβομε ἀπὸ τὸ φυτό εἶναι ὅλες οἱ δυνάμεις τοῦ ἴδιου τοῦ φυτοῦ παρούσες. Ὡστε ὁ χωρισμός ἀφορᾷ τὸ σῶμα, ὄχι ὅμως καὶ τὴ μορφή τοῦ φυτοῦ. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ παρατηρήσωμε γιὰ ἄλλες ψυχικὲς δυνάμεις σὲ μερικὰ ἔντομα. Παρατηροῦμε καὶ σ' αὐτά, ὅτι, ἂν τὸ ἔντομο χωρισθῆ σὲ δυὸ κομμάτια, κάθε μέρος διατηρεῖ τόσο τὴν αἴσθησή του ὅσο καὶ τὴ κίνησή του, ἤγουν ὅτι αὐτὲς οἱ δυὸ ψυχικὲς δυνάμεις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χωρισθοῦνε «τόπω». Γιατί καὶ ἔδῳ, ἔπειτα ἀπὸ τὸν χωρισμό, ξαναβρίσκομε τὶς δυὸ ψυχικὲς δυνάμεις στὴν ὁλότητά τους.¹⁷⁾ Μὲ ἄλλα λόγια οἱ δυὸ αὐτὲς δυνάμεις τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χωρισθοῦνε ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη «τόπω», ἀλλὰ μόνον «λόγω»· μπορούνε πολὺ καλὰ νὰ εἶναι μὲ τὴν ὁλότητά τους παντοῦ. Δὲν εἶναι δεμένες μ' ἓνα ὠρισμένο μέρος, «τόπω», τοῦ ζωντανοῦ ὄντος. Ἐπίσης δὲν εἶναι δυνατόν ἢ ὀρεκτικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς νὰ νοηθῆ χωρισμένη «τόπω» ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς δυνάμεις, δηλαδή ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς αἴσθησης καὶ τῆς κίνησης, γιατί ὅλα ὅσα ἔχουν αἴσθηση μπορούν νὰ ξεχωρίσουν «ἡδονή» καὶ «λύπη». Ἡ αἴσθηση εἶναι ἡ δύναμη τοῦ διακρίνειν. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἓνα ζωντανὸ ὄν μπορεῖ νὰ ξεχωρίσῃ τὸ ἡδὺ καὶ τὸ δυσάρεστο, εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἔχει καὶ φαντασία καὶ ὄρεξη.¹⁸⁾ Ὡστε τὸ ὀρεκτικὸ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χωρισθῆ «τόπω» ἀπὸ τὶς δυὸ ἄλλες δυνάμεις· τὰ χωρίζομε μόνον «λόγω».

Τὸ ἐρώτημα, ἂν καὶ ὁ νοῦς καὶ ἡ θεωρητικὴ δύναμη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χωρισθοῦν ἀπὸ τὶς ἄλλες δυνάμεις τῆς ψυχῆς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη τὴν ἀπάντησή του ἀπὸ ὅσα ἔχουν εἰπωθῆ ὡς τώρα.

17) Περὶ ψυχῆς, 413, β, 20.

18) Περὶ ψυχῆς, 413, β, 23-24. Ἐδῳ περιορίζεται ὁ Ἀριστοτέλης νὰ δείξῃ, ὅτι μὲ τὴν αἴσθηση εἶναι κατ' ἀνάγκην συνδεμένη ἢ ὄρεξη. Γιὰ τὴν φαντασία ὅμως ἐκφράζεται γενικῶς, γιατί, ὅπως λέγει ὁ Φιλόπονος, δὲν εἶναι δυνατόν χωρὶς περιορισμὸ νὰ ἰσχυρισθῆ κανεὶς, ὅτι κάθε ζωντανὸ ὄν ποὺ ἔχει αἴσθηση, ἔχει κατ' ἀνάγκην καὶ φαντασία. Πρέπει βέβαια νὰ παραδεχθῆ κανεὶς, ὅτι μερικὰ ζῷα ἔχουν καὶ φανταστικὸ.

Σὲ περίπτωση ὅμως ποὺ ὁ νοῦς εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῆ, τότε θὰ πρόκειται μόνον γιὰ τὸν θεωρητικὸ νοῦ, γιατί ὁ πραχτικὸς νοῦς εἶναι ἀκριβῶς γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὸ σῶμα πραχτικὸς. Γιὰ τοῦτο αὐτὸς εἶναι ἔνωμένος καὶ μὲ τὶς ἄλλες δυνάμεις τῆς ψυχῆς. Ὁ νοῦς κατὰ τὸν ὀλοκληρωτικὸ του χωρισμὸ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ ἔργα του παύει νὰ εἶναι πραχτικὸς. Τότε γίνεται θεωρητικὸς καὶ μ' αὐτὸ εἶναι χωρισμένος. Στὸ βάθος εἶναι βέβαια ὁ θεωρητικὸς καὶ ὁ πραχτικὸς νοῦς ὁ ἴδιος. Ἡ διαφορὰ τους ἔγκειται στὸ σκοπὸ ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ καθένας· ὁ ἓνας θέλει νὰ συλλάβῃ τὴν ἀλήθεια, ὁ ἄλλος ὅμως δὲν θέλει μόνον νὰ καταλάβῃ τὸ ἀγαθὸ, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ μεταφέρῃ στὴ πράξη. Ἀλλὰ ὁ θεωρητικὸς νοῦς εἶναι, ὅπως θὰ ἰδοῦμε ἀργότερα, ἓνα ἔντελῶς ἄλλο γένος τῆς ψυχῆς,¹⁹⁾ καὶ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ψυχῆς εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῆ ὄχι μόνον «λόγῳ», ἀλλὰ καὶ στὴν πραγματικότητα, ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες δυνάμεις. Ὑπάρχει ἡ δυνατότητα «ἐνδέχεται»²⁰⁾ ὁ νοῦς νὰ χωρίζεται ἀπὸ τὶς ἄλλες δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ὅπως χωρίζεται τὸ αἰώνιο ἀπὸ τὸ θνητό. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἓνα οἰοδήποτε «χωρίζεσθαι» ἀλλὰ γιὰ ἓνα ὠρισμένο. Τὰ μέρη τῆς ψυχῆς εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθοῦνε ἔτσι τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὥστε ὁ νοῦς νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ αἰώνιο, ἐνῶ τὰ ἄλλα ὅλα ὡς τὸ θνητὸ μέρος τῆς ψυχῆς. Ὡστε, ἀν πάρωμε τὴν ψυχὴ σ' ὅλες τὶς μορφές ποὺ ἀναφέραμε, στὴν θρηπτική, αἰσθητική, ὀρεκτική καὶ λογική, τότε εἶναι ἡ τελευταία μορφή ἡ μόνη ποὺ, ὄχι μόνον εἶναι δυνατὸν «λόγῳ» νὰ νοηθῆ χωριστά, ἀλλὰ καὶ στὴν πραγματικότητα νὰ σταθῆ χωριστά. Ἀντίθετα ὅλες οἱ ἄλλες χωρίζονται μόνον «λόγῳ» ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὴν πραγματικότητα ὅμως αὐτὲς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθοῦνε οὔτε ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη οὔτε ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ζωντανὸ σῶμα δὲν μποροῦνε στὴν πραγματικότητα νὰ χωρισθοῦνε, γιατί εἶνε οἱ ἔντελέχειές του· δηλαδή οἱ δυνάμεις ποὺ τὸ διαμορφώνουν. Καμμιά ἀπ' αὐτές, οὔτε

19) Περὶ ψυχῆς, 413, β, 26. Ψυχῆς γένος ἕτερον.

20) Μ' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ υποδηλώσῃ ὅτι ἐδῶ πρόκειται μόνον γιὰ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ. Ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς, ὅπως ἀναπτύσσεται στὸ «περὶ ψυχῆς» περιέχει τὴν φυτική, τὴν αἰσθητική καὶ τὴν λογική, δηλαδή τόσο τὴν ἄλογη ὅσο καὶ τὴν λογική ψυχὴ. Τὰ θεῖα ὄντα δὲν ἔχουν ἄλογο μέρος.

ἢ θρεπτική, οὔτε ἡ αἰσθητική, οὔτε ἡ ὀρεκτική, μπορούνε νὰ σταθοῦνε χωρὶς τὸ σῶμα. Ἐπίσης δὲν μπορούν, ὅπως ἄλλως τε ἔχει ἤδη δειχθῆ, «τόπω» νὰ χωρισθοῦνε ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὅπου εἶναι δεδομένες, εἶναι ἀχώριστα δεδομένες.

Οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς εἶναι λοιπὸν ἐννοιολογικὲς ἑτερότητες, δηλαδή ἡ ἐννοία τῆς κάθε μιᾶς εἶναι κάτι διαφορετικόν. Ἔτσι εἶναι ἡ δύναμη τοῦ αἰσθάνεσθαι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς κρίσης.²¹⁾ Ἡ ἐνέργεια τοῦ αἰσθάνεσθαι εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τῆς κρίσης. Ὅμοια εἶναι κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ὅπως εἴπαμε, μιὰ ἐννοιολογικὴ ἑτερότητα. Συνέπεια τούτου εἶναι, ὅτι κάθε μιὰ ἀπαιτεῖ καὶ ἓνα εἰδικόν, ἀποκλειστικὰ γι' αὐτὴν προοριζόμενον ὄρισμό. Μέσα στὸν εἰδικὸ τοῦτον ὄρισμό ἔγκειται ἡ ἰδιοτυπία καὶ ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης.

Μ' αὐτὰ ἐτέθησαν οἱ μορφὲς ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια τοῦ ψυχικοῦ εἶναι. Ὅμως μὲ ὅσα εἰπώθησαν ἄς τώρα δὲν ἔχει ἀκόμα θεμελιωθῆ τὸ γιατί ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς ἡ ἐντελέχεια τοῦ ζωντανοῦ, ὀργανικοῦ σώματος. Καὶ σ' αὐτὸ ἔγκειται ὁ πυρῆνας τοῦ προβλήματος. Γιὰ νὰ δείξῃ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὶς μεταφυσικὲς τοῦ προῦποθέσεις. Κάθε τι ποὺ εἶναι σύνθετο ἢ κάθε τι ποὺ εἶναι «τόδε τι» ἐκφράζεται κατὰ δυὸ τρόπους,²²⁾ δηλαδή κατὰ τὴ μορφή καὶ κατὰ τὴν ὕλη. Μὲ τὰ δυὸ αὐτὰ εἶδη τῆς ἐκφρασης προσπαθοῦμε νὰ κατανοήσωμε τὸ «τόδε τι». Κάθε τι ποὺ θέλομε νὰ τὸ κατανοήσωμε τὸ θεωροῦμε τόσο ὡς πρὸς τὴ μορφή ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ὕλη. Ἡ κατανόηση ὡς πρὸς τὴ μορφή εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν κατανόηση ὡς πρὸς τὴν ὕλη, γιατί ἡ μορφή μᾶς εἶναι πιὸ προσιτὴ ἀπὸ τὴν ὕλη. Ἔτσι μπορούμε νὰ μιλήσωμε κατὰ δυὸ τρόπους γιὰ τὴ γνώση μας. Μποροῦμε νὰ κατανοήσωμε τὴ γνώση τόσο ἀπὸ τὴν μεριά τῆς ἐπιστήμης ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ μεριά τῆς ψυχῆς. Ἐκφράζομε κατὰ δυὸ τρόπους ὅτι ἔχομε γνώση, μιὰ φορὰ ἔχομε γνώση μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ ἄλλη φορὰ ἔχομε γνώση μὲ τὴν ψυχὴ, ἐφ' ὅσον εἶναι λογικὰ μορφωμένα. Ἀποχτιᾶμε τὴ γνώση τόσο μὲ τὴν ἐπιστήμη ὅσο καὶ μὲ τὴ

21) Περὶ ψυχῆς, 413, β, 29—30.

22) Περὶ ψυχῆς, 414, α, 4.

ψυχῆ.²³⁾ Καὶ μπορούμε σύμφωνα μ' αὐτὰ νὰ θεωρήσωμε τὴ γνώση ὡς τὴ μορφή τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ψυχὴ ὡς τὴν ὕλη ἢ τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης. Καὶ ἐφ' ὅσον ἡ γνώση εἶναι ἐκεῖνο ποὺ φέρνει τὴν ψυχὴ στὴν τελειότητα, μπορούμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἡ πραγματικότητα, ἐντελέχεια, τῆς ψυχῆς.²⁴⁾ Ἐπίσης μπορούμε νὰ ἐκφράσωμε κατὰ δυὸ τρόπους ἐκεῖνο μὲ τὸ ὁποῖο ζοῦμε καὶ αἰσθανόμαστε.²⁵⁾ Μπορούμε νὰ εἰποῦμε, ὅτι ζοῦμε καὶ αἰσθανόμαστε τόσο μὲ τὸ ζωντανό μας σῶμα ὅσο καὶ μὲ τὴν ψυχὴ μας. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ ζωντανοῦ σώματος, ζοῦμε καὶ αἰσθανόμαστε κατὰ πρῶτο λόγο μὲ τὴν ψυχὴ καὶ κατὰ δεύτερο μὲ τὸ ζωντανὸ σῶμα, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἔχει τὴ μορφή του μέσα στὴν ψυχὴ. Ὡστε πρέπει ἡ ψυχὴ νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἔννοια καὶ μορφή καὶ μὲ κανένα τρόπο ὡς ὕλη καὶ ὑποκείμενο.²⁶⁾ Ἄν ὅμως ἡ ψυχὴ μέσα στὸ ἔμψυχο, ἥτοι στὸ σύνθετο, εἶναι ἡ μορφή, τότε εἶναι κατ' ἀνάγκην τὸ σῶμα ἡ ὕλη, ἥτοι ἡ δυνατότητα. Καὶ ἡ μορφή, δηλαδὴ ἡ ψυχὴ, εἶναι στὴ περίπτωση αὕτὴ ἡ ἐντελέχεια τῆς δυνατότητας, ἥτοι τοῦ σώματος. Τὸ ἀντίθετο ὅμως εἶναι ὀλωσδιόλου ἀδύνατο.²⁷⁾ Ἡ οὐσία ὅμως τῆς ἐντελέχειας ἔγκειται σὲ τοῦτο, ὅτι αὕτὴ εἶναι φύσει συνδεμένη μὲ ἐκεῖνο ποὺ φύσει πάλι προώριστα νὰ τὴν δεχθῆ μέσα του.²⁸⁾ Ἀπ' αὐτὸ προκύπτει ὅτι μιὰ ὠρισμένη ἐντελέχεια εἶναι κατ' ἀνάγκην δεμένη μὲ μιὰ ὠρισμένη ὕλη, καὶ αὐτὸ ἐδῶ σημαίνει ὅτι μιὰ ὠρισμένη ψυχὴ εἶναι συνδεμένη μὲ ἓνα ὠρισμένο

23) Περὶ ψυχῆς, 413, α, 5-6.

24) Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μπορούμε νὰ μιλήσωμε γιὰ τὸ εἶναι τῆς υἰείας. Μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴ μεριά τῆς υἰείας καὶ τὴν ἄλλη φορὰ ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ σώματος. Μὲ βία τὴν υἰεία εἶμαι βεβαίως υἰείης. Ἡ υἰεία τοῦ σώματος ἔρχεται ἀπὸ τὴν μορφή τῆς υἰείας. Ὡστε μπορούμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ υἰεία εἶναι ἡ μορφή, ἡ τελειότητα, τοῦ σώματος, καὶ τὸ σῶμα ἡ ὕλη, ὅπου μέσα περιέχεται ἡ μορφή.

25) Περὶ ψυχῆς, 414, α, 4, ὅ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα διχῶς λέγεται.

26) Περὶ ψυχῆς, 414, α, 13-14. Λόγος τις ἂν εἶη καὶ εἶδος, ἀλλ' οὐχὶ ὕλη καὶ ὑποκείμενον.

27) Τὸ δὲ εἶδος ἐντελέχεια... οὐ τὸ σῶμα ἔστιν ἐντελέχεια τῆς ψυχῆς, ἀλλ' αὕτη σώματος τινός. Περὶ ψυχῆς, 414, β, 17-19.

28) Ἐφ' ὅσον ἡ ὕλη ἀναδέχεται τὴν μορφή μέσα της εἶναι αὕτὴ τὸ πάσχον καὶ ἡ μορφή εἶναι τὸ ἐνεργοῦν. Ἐπίσης ἡ μορφή εἶναι ἐκεῖνο ποὺ φέρνει τὴν ὕλη στὴν τελειότητά της.

σῶμα.²⁹⁾ Ἀπὸ τὴν συνύφανση τούτη τῆς εἰδικῆς ἐντελέχειας μὲ τὴν εἰδικὴ ὕλη πρέπει νὰ κατανοηθῆ ἡ εἰδικότητα καὶ ἀτομικότητα τῆς ζωῆς. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κάμωμε λόγο γιὰ τὴν ψυχὴ, χωρὶς νὰ μιλήσωμε καὶ γιὰ τὸ ὑπόβαθρο, «ὑποκείμενό» της, δηλαδή τὸ σῶμα. Ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι συνδεμένη μὲ ἕνα οἰοδήποτε σῶμα, ἀλλὰ μόνον μὲ τὸ σῶμα ποὺ εἶναι ταιριαστὸ μόνον σ' αὐτήν. Τοῦτο εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μεταφυσικὲς του προϋποθέσεις, ὅτι μιὰ ὠρισμένη μορφή εἶναι δυνατὸν νὰ γίνη δεκτὴ μόνον ἀπὸ μιὰ ὠρισμένη ὕλη. Καὶ ἀπὸ τὸ εἶδος καὶ τὸν χαραχτηῆρα τῆς μορφῆς πρέπει νὰ κατανοήσωμε καὶ τὸ εἶδος καὶ τὸν χαραχτηῆρα τῆς ὕλης. Ἡ μεταφυσικὴ τούτη συζυγία μορφῆς καὶ ὕλης, ὄχι μόνον κατὰ γενικὸ ἀλλὰ καὶ κατὰ εἰδικὸ τρόπο, εἶναι ἐπίσης καὶ μιὰ προϋπόθεση, ἂν καὶ ὄχι τόσο ἀναπτυγμένη, τῆς πλατωνικῆς σκέψης. Στὸν «Φαῖδρο»³⁰⁾ λέγεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἔλθῃ καὶ νὰ λάβῃ αὐτὴν ἐδῶ τὴν μορφή τοῦ σώματος, ἂν δὲν εἶδε τὴν οὐσία. Ὡστε εἶναι ἐδῶ ἡ μορφή τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπινου ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν μορφή τῆς οὐσίας, τῆς ἀλήθειας. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀλήθεια εἶναι προσιτὴ μόνον στὸν ἄνθρωπο, δηλαδή στὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς του, ἔπεται ὅτι μόνον στὴ λογικὴ ψυχὴ εἶναι ταιριαστὸ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα.

Μὲ ὅσα εἶπαμε ἔχουν ὡς τώρα χαρακτηρισθῆ οἱ μορφῆς τῆς ψυχῆς, τόσο στὴν εἰδικότητά των, ὅσο καὶ στὴ μεταφυσικὴ των συζυγία. Στὴν πραγματικότητα ὅμως καὶ στὴν ποικιλία τῆς ζωῆς εἶναι δυνατὸν νὰ συναντήσωμε ἢ ὅλες μαζί τὶς μορφῆς ἢ μόνον μερικὲς ἢ τέλος μόνον μιὰ μέσα σ' ἕνα ζωντανὸ ὄν.³¹⁾ Ἐνῶ οἱ ἀτελέστερες δυνάμεις τῆς ψυχῆς εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ μόνες καὶ νὰ συνιστοῦνε τὸ ζωντανὸ ὄν, οἱ τελειότερες δὲν εἶναι δυνατὸν ποτὲ νὰ ὑπάρξουν χωρὶς τὶς ἀτελέστερες. Ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὸν ἡ δύναμη τῆς αἴσθησης νὰ ὑπάρξῃ χωρὶς τὴν δύναμη τῆς θρέψης, ἐνῶ ἡ δεύτερη αὐτὴ μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ σταθῆ χωρὶς τὴν

29) Σῶμα μὲν γὰρ οὐκ ἔστι, σώματος δέ τι καὶ διὰ τοῦτο ἐν σώματι ὑπάρχει, καὶ ἐν σώματι τοιούτῳ. Περὶ ψυχῆς, 414, α, 20—23. Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία ποὺ ἀναγκάζει τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἐπαινέσῃ ἐκείνους ἀπὸ τοὺς προδρόμους του ποὺ δὲν προσπάθησαν νὰ ἐννοήσουν τὴν ψυχὴ οὔτε ὡς σῶμα οὔτε χωρὶς σῶμα. Περὶ ψυχῆς 414, α, 19.

30) «Φαῖδος», Πλάτωνος, 249, Β.

31) Περὶ ψυχῆς, 414, α, 29—31.

πρώτη. Τοῦτο συμβαίνει σιὰ φυτά, γιατί φυτὸ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἢ ὀργανικὴ ἐκείνη μορφή ἢ ὁποία ὀργανώνεται μὲ τὴν θρεπτικὴ καὶ γεννητικὴ δύναμη. Ὡστε κάθε ἀνώτερη μορφή τῆς ψυχικῆς ζωῆς εἶναι δεμένη μὲ μιὰ κατώτερη, ἢ ὁποία εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ ἀναγκαία τῆς ὕλη. Καὶ ἐκεῖνο πού μέσα στὸ ἕνα ζωντανὸ ὄν ἰσχύει ὡς μορφή, π.χ. ἡ αἴσθησις ἀπέναντι τῆς θρέψεως, εἶναι δυνατόν μέσα σ' ἕνα ἄλλο ζωντανὸ ὄν, πού διαθέτει καὶ ἀνώτερες ψυχικὲς δυνάμεις, νὰ θεωρηθῆ ὡς ὕλη. Ἔτσι ἡ αἴσθησις πρέπει ἐν σχέσει μὲ τὴ νόησις νὰ θεωρηθῆ ὡς ὕλη. Ὁ Ἀριστοτέλης διαφοροποιεῖ λοιπὸν τόσο τὴν ἔννοια τῆς ψυχῆς ὥστε διακρίνει γενικὰ πέντε μορφές τῆς ψυχικῆς οὐσίας, τὴ θρεπτικὴ, πού εἶναι ἡ βάση τῆς ζωῆς, τὴν ὀρεκτικὴ, τὴν αἰσθητικὴ, τὴν κινητικὴ καὶ τέλος τὴν διανοητικὴ.³²⁾ Μὲ ὅλες αὐτὲς εἶναι οἰκοδομημένο τὸ ὅλο κράτος τῆς ψυχῆς. Περιλαμβάνει ὅλες τὶς μορφές τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὸ φυτὸ μέχρι τοῦ λογικοῦ ζώου, τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀρχὴ τῆς ψυχῆς διέπει ὅλα τὰ ζῶντα, ἂν καὶ κατὰ εἰδικό, σὲ κάθε μορφή τῆς ζωῆς ταιριαστί, τρόπο. Τὸ φυτὸ ὀργανώνεται μόνον μὲ τὸ θρεπτικὸ καὶ μὲ αὐτὸ κυβερνιέται, ἐνῶ τὸ ζῷο, ἐκτὸς αὐτοῦ, εἶναι προικισμένο καὶ μὲ τὴν δύναμη τῆς αἴσθησις, καὶ, ὅπως εἶπαμε, μὲ τὴ δύναμη τῆς αἴσθησις εἶναι συνδεμένη καὶ ἡ δύναμη τῆς ὀρεξις.³³⁾ Ὅλα τὰ ζῷα ἔχουν αἴσθησις, γιατί ὅλα ἔχουν τουλάχιστον τὴν κατώτατη μορφή τῆς αἴσθησις, τὴν ἀφή.³⁴⁾ Ὅπου ὁμως ὑπάρχει αἴσθησις, ἐκεῖ ὑπάρχει ἡ αντίληψη καὶ τὸ ξεχώρισμα τοῦ εὐ-

32) Περὶ ψυχῆς, 414, α, 31—32.

33) Περὶ ψυχῆς, 414, β, 4. «ᾧ δὲ αἰσθησις ὑπάρχει τούτῳ ἡδονὴ τε καὶ λύπη καὶ τὸ ἡδύ τε καὶ λυπηρόν, οἷς δὲ ταῦτα καὶ ἡ ἐπιθυμία... τοῦ γὰρ ἡδέος ὀρεξις αὕτη». Τὴν ἔννοια ὁμως τῆς ὀρεξις ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὀρίζει μὲ τὴν ἐπιθυμία, τὸν θυμὸ καὶ τὴν βούλησις. Κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυνάμεις πρέπει νὰ θεωρηθῆ καὶ ὡς ἕνα εἶδος ὀρεξις. Στὰ ζῷα ἐκεῖνα πού διαθέτουν μόνον τὴν ἀφή ἔχομε βέβαια μόνον τὴν ὀρεξις πού εἶναι συνδεμένη μὲ τὸ αἰσθητικόν, δηλαδή ἔχομε μόνον τὴν κατώτερη μορφή τῆς ὀρεξις, τὴν ἐπιθυμία. Στὰ ἀνώτερα ζῷα, πού εἶναι προικισμένα μὲ ὅλες τὶς αἰσθήσεις, συναντᾶμε καὶ τὴν ὀρεξις, πού ἔχει τὴν αἰτία τῆς σιὰ θυμό. Μὲ τὴν ὀρεξις τούτη ἀμύνονται τὰ ζῷα. Ἡ ἀνώτατη μορφή τῆς ὀρεξις, ἡ βούλησις, εἶναι χαρακτηριστικὸ μόνον τοῦ λογικοῦ ὄντος.

34) Περὶ ψυχῆς, 414, β, 3. Τὰ δὲ ζῷα πάντ' ἔχουσι μίαν τῶν αἰσθήσεων, τὴν ἀφήν.

χάριστου ἀπὸ τὸ δυσάρεστο. Καὶ ὅπου εἶναι ἀντιληπτὸ τὸ εὐχάριστο, ἐκεῖ πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ὑπάρχη καὶ ἡ ὄρεξις καὶ ἡ ἐπιθυμία γι' αὐτό, γιατί ἡ ὄρεξις δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὸ εὐχάριστο. Ὡστε ἡ ἀφή, σὲ σχέση μετὰ τὴ δύναμη τῆς ὄρεξης, εἶναι ἡ προϋπόθεσις γιὰ νὰ προσανατολισθῆ τὸ ζῶο μέσα στὸν κόσμον. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ ζῶο ἔχει τὴν αἴσθησις ἀνάγκη γιὰ τὴν τροφή του. Ἡ ἀφή δὲν αἰσθάνεται ἔδῳ τίποτε ἄλλο παρὰ ἐκεῖνο μετὰ τὸ ὅποιο εἶναι δυνατόν νὰ τροφῆ τὸ ζῶο· «ἡ γὰρ ἀφή τῆς τροφῆς αἴσθησις».³⁵⁾ Ἡ ἀφή λοιπὸν εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἡ πρώτη διακριτικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς, γιατί τὸ ζῶο διακρίνει μ' αὐτὴν τὶς ποιότητες ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του.³⁶⁾ Ὡστε ὅλα ὅσα δὲν εἶναι τροφή, ἢ γουν ὁ ἦχος, τὸ χρῶμα, καὶ ἡ μυρουδιά, εἶναι γιὰ τὸ ζῶο τοῦτο δευτερεῦον, «κατὰ συμβεβηκός»,³⁷⁾ γιατί αὐτὰ δὲν συμβάλλουν καθόλου γιὰ τὴν διατροφή του. Μποροῦμε συνεπῶς νὰ εἰποῦμε με βεβαιότητα, ὅτι μαζί μετὰ τὴν ἀφή εἶναι στὸ ζῶο κατ' ἀνάγκην δοσμένη καὶ ἡ ὄρεξις. Μὲ αὐτὰ ὀρίζονται τὰ ἀπαραίτητα γνωρίσματα ὅλης τῆς ζωϊκῆς ζωῆς. Ἄν τώρα ὑπάρχουν καὶ ζῶα, πού, ἔχτος ἀπ' αὐτὰ, ἔχουν καὶ τὴ δύναμη τοῦ φανταστικοῦ, τοῦτο μένει ἔδῳ ἄλυτο. Βέβαιον εἶναι ὅμως γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὅτι δὲν εἶναι σ' ὅλα τὰ ζῶα δοσμένη ἡ κατὰ τόπον κίνησις. Ἡ ἀνώτατη μορφή τῆς ψυχικῆς ζωῆς, ἡ διανοητικὴ δύναμη καὶ ὁ νοῦς, εἶναι δοσμένα σὲ πολὺ λίγα ὄντα ἢ καλύτερα μόνον στὸν ἄνθρωπον. Ὡστε ὅσο πρὸ ψηλὰ ἀνεβαίνομε, τόσο καὶ πρὸ πολλὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς συναντᾶμε στὸ ἔμψυχο ὄν. Σημασία ἔχει ὅτι ἡ ἀνώτερη μορφή τῆς ψυχῆς δὲν ὑπάρχει χωρὶς τὴν κατώτερη καὶ ὅτι δὲν εἶναι ποτὲ δυνατόν νὰ ἰσχυρισθῶμε τὸ ἴδιον καὶ γιὰ τὴν κατώτερη.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ προκύπτει καθαρὰ ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ θέσωμε μιὰ γενικὴ ἔννοια τῆς ψυχῆς, γιατί μέσα σὲ κάθε μορφή τῆς ζωῆς δὲν ἔχομε τίποτα ἄλλο παρὰ κάθε φορὰ καὶ μιὰ διαφορετικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς. Τὸ γενικὸ χωρὶς τὸ εἰδικό, ποὺ τοῦ δίνει τὸ πλήρωμα, δὲν μᾶς

35) Περὶ ψυχῆς, 414, β, 7.

36) Ἐκεῖνο μετὰ τὸ ὅποιον τρέφεται τὸ ζῶο εἶναι ὅμοιον μετὰ τὶς ποιότητες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχει ὀργανωθῆ τὸ ἴδιον τὸ ζῶο, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ξηρὸ, τὸ ὑγρὸ, τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ. Βλέπ. Ἀριστ. περὶ ζώων γενέσεως Β. 2. 329, β, 7.

37) Περὶ ψυχῆς, 414, β, 9.

λέει καὶ πολλὰ πράγματα, γιατί δὲν ὑπάρχει ἓνα γενικὸ γένος τῶν μορφῶν τῆς ψυχῆς. Γιὰ τοῦτο γνώση τῆς ψυχῆς, δηλαδή τῆς οὐσιαστικῆς ποικιλίας της, μπορούμε νὰ ἔχουμε μόνον ἀπὸ τὴν γνώση τῶν εἰδικῶν μορφῶν τοῦ ψυχικοῦ εἶναι. Νὰ θελήσουμε νὰ μείνωμε μέσα στὴ γενικὴ ἔννοια περὶ ψυχῆς θὰ εἶναι σὰν νὰ θέλωμε νὰ μείνωμε μέσα στὴν ἀβεβαιότητα. Ἡ ἰδιοτυπία αὐτῆ τοῦ ψυχικοῦ εἶναι ἦταν ποὺ ἀνάγκασε τὸν Ἀριστοτέλη νὰ εἰπῆ, ὅτι θὰ ἦταν «γελοῖον» νὰ θέλωμε νὰ ζητοῦμε τὴν γενικὴ ἔννοια τῆς ψυχῆς³⁸⁾ γιατί μιὰ τέτοια ἔννοια θὰ ταίριαζε βέβαια σ' ὅλο τὸ ψυχικὸ εἶναι, μὰ δὲν θὰ ἦταν χαρακτηριστικὴ γιὰ καμμιά εἰδικὴ μορφή τῆς ψυχῆς. Δὲν θὰ ἀνταποκρίνονταν στὸ «ἄτομον εἶδος» τῆς ψυχῆς. Ἡ εἰδικὴ μορφή θὰ παραβιάζονταν μὲ μιὰ τέτοια γενικὴ ἔννοια. Ὅπως προκύπτει ἀπ' ὅσα εἶπαμε παραπάνω μὲ ψυχὴ πρέπει κάθε φορὰ νὰ ἐννοῦμε κάτι διαφορετικὸ, ἢ γουν τὴν μιὰ φορὰ τὴ δύναμη τῆς θρέψης, τὴν ἄλλη φορὰ, ἔχτος αὐτῆς, καὶ τὴ δύναμη τῆς αἴσθησης καὶ ὅ,τι ἄλλο πάει κατ' ἀνάγκην μαζί μ' αὐτήν, καὶ τέλος μὲ ψυχὴ, ἔχτος ἀπ' αὐτά, ἐννοοῦμε καὶ τὴ διανοητικὴ δύναμη. Τὴν ψυχὴ στὴν ποικιλία της δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν δυνατὸν νὰ τὴν συλλάβωμε μὲ μιὰ γενικὴ ἔννοια, «κοινὸν λόγον». Ὅπως δὲν ὑπάρχει κανένα γεωμετρικὸ γενικὸ σχῆμα, ὅμοια δὲν ὑπάρχει καὶ καμμιά γενικὴ ψυχὴ· ὅπως δὲν ὑπάρχει καμμιά ὄντοτητα τοῦ σχήματος αὐτοῦ καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ πάντα ἓνα ὠρισμένο γεωμετρικὸ σχῆμα, ὅμοια δὲν ὑπάρχει καμμιά γενικὴ ὄντοτητα τῆς ψυχῆς αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, χωρὶς τὶς εἰδικὲς μορφές της. Τὶ εἶναι γεωμετρικὸ σχῆμα, τοῦτο τὸ μαθαίνομε ὄχι ἀπὸ ἓνα γενικὸ ὄρισμό, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ ὠρι-

38) Περὶ ψυχῆς, 414, β, 25—26. «Διὸ γελοῖον ζητεῖν τὸν κοινὸν λόγον... ὅτι οὐδενὸς ἔσται τῶν ὄντων ἴδιος λόγος, οὐδὲ κατὰ τὸ οἰκεῖον καὶ τὸ ἄτομον εἶδος». Δὲν πρέπει ὅμως νὰ νομίση κανεὶς, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει γενικὰ τὴν γενικὴν ἔννοια, διότι ὁ ἴδιος ἐπροσπάθησε πρὶν νὰ δώσῃ μιὰ γενικὴ ἔννοια τοῦ ψυχικοῦ εἶναι. Ἐκεῖνο ποὺ θέλει ἐδῶ νὰ εἰπῆ εἶναι, ὅτι δὲν πρέπει κανεὶς πιά νὰ μένη εὐχαριστημένος μὲ τὴν γενικὴ κενὴ ἔννοια, γιατί αὐτὴ δὲν μᾶς δίνει ποτὲ τὴν οὐσία τοῦ ἀτομικοῦ εἶδους. Ὅπως ὁ γεωμέτρης, ἔπειτα ἀπὸ τὸν γενικὸν ὄρισμό τοῦ σχήματος, προχωρεῖ στὸν εἰδικὸν ὄρισμό, ὅμοια κι' ἐμεῖς πρέπει, ἔπειτα ἀπὸ τὸν γενικὸν ὄρισμό τῆς ψυχῆς, νὰ ξεχωρίσωμε τὰ ἀτομικά της εἶδη καὶ νὰ ὀρίσωμε τὸ καθένα σύμφωνα μὲ τὸ εἰδικὸ του ἔργο.

σμένη έννοια τοῦ τριγώνου, τοῦ τετραγώνου κλπ. Δέν ὑπάρχει ἓνα σχῆμα, ἔχτος ἀπό τὸ ὠρισμένο, ὅπως δέν ὑπάρχει καὶ μία ψυχὴ, ἔχτος ἀπό τις ὠρισμένες μορφές της. Καὶ κατὰ ἓνα ἄλλο σημεῖο μπορούμε νὰ μιλήσουμε μὲ ὅμοιο τρόπο τόσο περὶ ψυχῆς ὅσο καὶ περὶ γεωμετρικοῦ σχήματος. Καὶ στὰ δύο εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ προηγούμενη, ἀπλούστερη, μορφή καὶ βαθμίδα ἐμπεριέχεται ἀπὸ τὴν ἐπόμενη ὡς δυνατότητα.³⁹⁾ "Ἔτσι εἶναι μέσα στὸ τετράγωνο τὸ τρίγωνο, γιατί τὸ τετράγωνο εἶναι σύνθετο ἀπὸ δύο τρίγωνα· καὶ μέσα στη δύναμη τῆς αἰσθησης εἶναι καὶ ἡ δύναμη τῆς θρέψης. Καὶ ὅπως μέσα σὲ κάθε πολύγωνο σχῆμα περιέχεται πάντοτε τὸ τρίγωνο, ὅμοια καὶ μέσα σὲ κάθε ἀνώτερη μορφή τῆς ψυχῆς περιέχεται ἡ δύναμη τῆς θρέψης.⁴⁰⁾ Καὶ ὅπως, ὅταν ἀναιρεθῆ τὸ τρίγωνο, ἀναιροῦνται μαζί του καὶ ὅλα τὰ ἄλλα σχήματα, ὅμοια ἀναιροῦνται ὅλες οἱ ἄλλες μορφές τῆς ψυχῆς, ὅταν ἀναιρεθῆ ἡ θρεπτικὴ δύναμη. Γιὰ τοῦτο κάθε προσπάθεια νὰ δώση κανεὶς μιὰ γενικὴ έννοια τόσο τοῦ σχήματος ὅσο καὶ τῆς ψυχῆς θὰ εἶναι μάταια, γιατί στὴν έννοια αὕτη δέν θὰ ἀνταποκρίνεται ποτὲ μιὰ πραγματικὴ ὄντοτητα. "Ἄν λοιπὸν θέλομε νὰ μάθωμε κάτι πραγματικὸ περὶ ψυχῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναλύσωμε κάθε μιὰ μορφή τῆς ψυχῆς χωριστά. Μόνον ἔτσι θὰ συλλάβωμε τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς στὴν εἰδικότητα, στὴν ποικιλία καὶ στὴν πραγματικότητά της. Κάθε μέρος ἢ κάθε μορφή τῆς ψυχῆς μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ τὰ γνωρίσωμε χωριστὰ ὡς μιὰ ὠρισμένη έννοια. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ μπορέσωμε ἐπίσης νὰ παρακολουθήσωμε τὴν ἀνάβαση ποὺ διαγράφει ἡ διαδικασία τῆς κίνησης τοῦ ψυχικοῦ εἶναι ἀπὸ τὰ κατώτερα μέρη στὰ ἀνώτερα καὶ ἔτσι θὰ φθάσωμε σὲ μιὰ ὁλότητα, ὅπου ὅλα τὰ στοιχεῖα θὰ εἶναι ἐξ ἴσου σπουδαῖα. Μόνον ἔτσι

39) Ὑπάρχει λοιπὸν μέσα στὴν ψυχὴ μιὰ τάξη ἀπὸ δυνάμεις, ὅπου μέσα μπορούμε νὰ παρατηρήσωμε ἓνα «πρῶτον» καὶ ἓνα «ὑστερον», δηλαδή μιὰ ἱεραρχικὴ σειρά. Ἡ ἀρχὴ γιὰ τὴν τάξη τούτη εἶναι, ὅτι ὅπου ὑπάρχει καλύτερη, ἀνώτερη, δύναμη, ἐκεῖ κατ' ἀνάγκην ὑπάρχει καὶ ἡ κατώτερη· ὅπου ὑπάρχει ἡ αἰσθησις ἐκεῖ κατ' ἀνάγκην ὑπάρχει καὶ ἡ θρέψη.

40) Περὶ ψυχῆς, 414, β, 29. 'Λεὶ γὰρ ἐν τῷ ἐφεξῆς δυνάμει τὸ πρότερον ἐπὶ τε τῶν σχημάτων καὶ ἐπὶ τῶν ἐμπύχων, οἷον ἐν τετραγώνῳ μὲν τρίγωνον, ἐν αἰσθητικῷ δὲ τὸ θρεπτικόν.

μποροῦμε νὰ φθάσωμε σὲ ἓνα τέλειο ὄρισμὸ ἐκείνου ποὺ εἶναι κυρίως ψυχὴ. Ἐδῶ ἔγκειται ἡ ἰδιοτυπία τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία, ὅπως λέγει ὁ Ἑγκελ, εἶναι «ὄρισμὸς τοῦ ἀντικειμένου πρὸς ὅλες τὶς διάφορες μεριές, ἔτσι ὥστε ἀπ' αὐτὸν νὰ προκύπτῃ ἡ ἔννοια, ἡ διαλεκτικὴ ἔννοια, ἡ ὁποία εἶναι ἀπλὸς ὄρισμός. Τοῦτο εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης γίνεται πραγματικὰ φιλοσοφικὸς καὶ ταυτόχρονα σ' αὐτὸ διαλεκτικὸς». ⁴¹⁾

41) Hegel, Geschichte der Philosophie, Jubiläumsausgabe. Τόμ. 18. σελ. 313.